

IZ ZGODOVINE TURJAŠKEGA GRADU

BOZO OTOREPEC

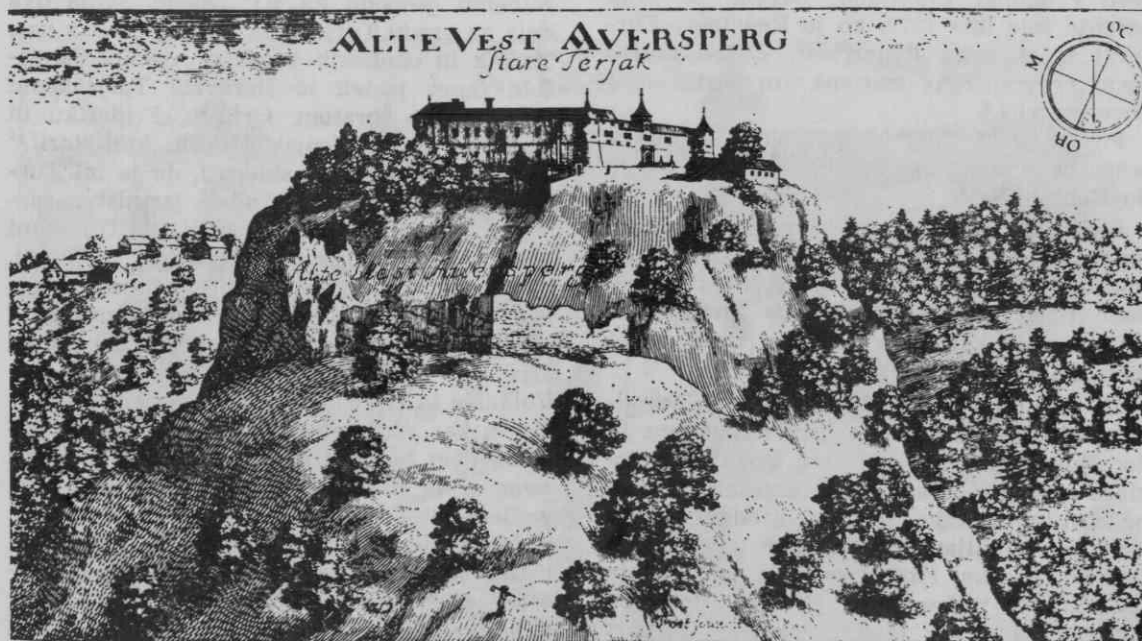
Trditev starejših zgodovinarjev, predvsem Schönlebna in Valvasorja, da je okoli leta 1060, oziroma 1067 Konrad Turjaški postavil nov grad, Zgornji Turjak, ker je bil prejšnji grad zanj in za brata Adolfa in Pilgrima pretesen, ni osnovana na zgodovinskih virih, temveč le na rodbinski tradiciji, katere zvesta slika je genealogija iz leta 1584, polna izmišljenih imen in dejstev. Tudi zapisek na kamniti plošči z grbom na t. i. »volovskem stolpu« iz leta 1520 povzema vest o gradnji Turjaka po Konradu leta 1067 po kaki starejši genealogiji.

Tudi Radicseva trditev, da so Auerspergi-Turjačani med 9. in 11. stoletjem prišli iz Švabske na Kranjsko, je brez zgodovinske podlage.¹

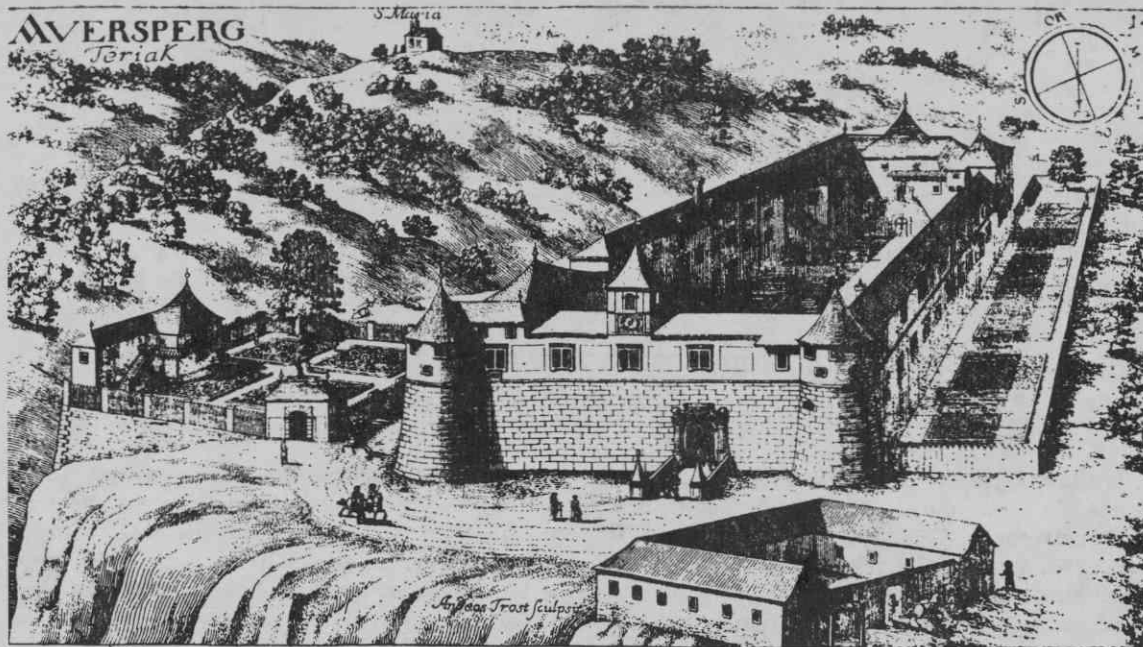
Stare oblike nemškega imena tega gradu se v ohranjenih virih navajajo takole: Vrsberch, Ursberg, Vrisperc, Owersperch, Awersperg,

Aursperc, Aurisperch, Awrsperg, Auerperch in končno Auersberg.² Ime kaže očitno na žival tura, vrsto divjega vola, nemško Auerochs, ki so ga imeli Turjačani v svojem grbu. Petauer meni, da so se morda nekoč res v okolici Turjaka zadrževali turi, ki so bili še v srednjem veku razširjeni tudi pri nas, o čemer pričajo tudi druga krajevna imena v zvezi z njimi po Sloveniji.³

Ali je slovenski Turjak (pri Valvasorju Terjak, Tryackh) prevod nemškega, ali pa je bilo narobe, je težko danes presoditi, vsekakor se nemško ime v virih pojavlja prej v nemški obliki. Slovensko ime je kot »castel dicto Turiach« prvič znano šele iz leta 1455. Na noben način pa ne more veljati Schönleben-Valvasor-Klunova trditev, da je slovenski Terjak oz. Tryackh v zvezi s trikotnim tlorisom starega in novega Turjaka, namreč kot Terjak do nemškega Drei-eck.⁴

Razvaline Starega Turjaka pod današnjim gradom v Valvasorjevi dobi (Valvasor, Topographia ducatus Carniolae modernae, 1679, št. 16.).

Grad Turjak z glavnim portalom konec 17. stoletja. (Valvasor, Topographia..., št. 14).

Enako izvira Valvasorjeva trditev in pred njim že Laziusa in Schönlebna, da je na mestu turjaškega gradu iskati japonski Aurupium oziroma Arupium še iz časov, ko so iskali Japode na ozemlju današnje Dolenjske.⁵

V ohranjenih zgodovinskih virih se prvi Turjačan — Engelberus de Vrsberch — omenja šele leta 1162 kot priča v neki listini, izdani v Št. Vidu na Koroškem.⁶ Sam grad Turjak je bil del obsežne španhajmske posesti v okolici Ljubljane. Izrecno se grad omenja šele leta 1220, ko je Engelbert Turjaški izdal neko listino »in castro nostro apud Owersperch« oziroma »in castro meo Owersperch«.⁷

Posest starih Turjačanov je bila dokaj obsežna in je segala od Grosupeljske kotline pa do Velikih Lašč.

Sredi 13. stoletja je stari rod Turjačanov izumrl. Fevdalci, ki se od tega časa dalje imenujejo Turjaški, izhajajo iz rodu nesvobodnih ministerialov.⁸ Herbart Turjaški se 1260 omenja kot oglejski vazal,⁹ 1262 pa kot navaden vitez (miles).¹⁰

Ko je bila 1261 v Čedadu sklenjena pogodba med oglejskim patriarhom Gregorjem in koroškim vojvodom Ulrikom Španhajmskim glede oglejske posesti na Kranjskem in njene vrnitve Ogleju, se med gradovi, ki so spadali v ljubljansko gospostvo poleg Goričan, Jeterbenka, Falkenberga in Iga omenja tudi Turjak.¹¹ Vse to pa je Ulrik dobil od patriarha znova v fevd in zato se Herbart Turjaški med 1263 in 1267 večkrat omenja kot španhajmski ministerial.¹² Po Ulrikovi

smrti (1269) nastopajo Turjačani kot ministeriali češkega kralja Otokarja II.,¹³ ki je bil med 1270 in 1276 deželni gospod Kranjske. Po njegovi smrti je Kranjska prišla pod Habsburžane oz. je bila še nekaj časa zastavljena grofom Goriško-Tirolskim, vojvodom Koroške. V seznamu njihove posesti na Kranjskem iz leta 1311 je najti tudi Turjak.¹⁴

Leta 1317 sta brata Oton in Herbart Turjaški vrnila vojvodi Henriku Koroškemu, grofu Goriško-Tirolskemu, takratnemu deželnemu gospodu na Kranjskem, svoja dva dela na gradu Turjaku in drugo posest v vasi Turjak in okoliških vaseh s prošnjo, da deželni knez podeli to Herbertu Turjaškemu in njegovim bratom Ortolfu, Frideriku in Henriku, kar je Henrik Koroški tudi storil.¹⁵ Iz te listine moremo sklepati, da je bil Turjak po takratni navadi glede lastništva razdeljen na več deležev, ki so si jih Turjačani delili med sabo, jih podedovali in prodajali. Morda je naraščajoče število rodbinskih članov povzročilo, da je v tej dobi nastopila potreba zgraditi nov grad. Kajti 21. februarja 1318 je kralj Friderik podelil bratoma Volkerju in Herbartu Zgornji in Spodnji Turjak in kar sta tam zgradila ali še bosta zgradila (»ober hus ze Ursperg und daz nider und swaz si da hant gebuwen oder noch buwen wellent«).¹⁶ To jima je nekaj kasneje dal tudi vojvoda Henrik Koroški, toda iz teksta te listine je videti, da je šlo za ponovno zgraditev obeh gradov (»Owersperch daz ober und daz nieder. Und erlauben in dieselben zwo veste widerauf ze pauen und ze machen als si wenen daz ez in nucze sei«).¹⁷ Vsekakor

se v tej listini prvič omenjata dva gradova na Turjaku tj. Spodnji in Zgornji Turjak. Morda sta bila oba gradova poškodovana ali celo porušena v vojni, ki se je v začetku 14. stoletja bila med vojvodo Henrikom Goriško-Tirolskim in Habsburžani povečini na slovenskih tleh¹⁸ in je možno, da so oba turjaška gradova porušili zavezniki Habsburžanov (Turjačani so bili na strani Henrika), najverjetneje Ortenburžani kot najbližji sosede in nasprotniki Turjačanov.

Štiri leta kasneje — 1322 — so bratje Hermand, Ortolf in Friderik Turjaški prodali Spodnji Turjak bratrancema, že omenjenima Volkerju in Herbartu Turjaškemu.¹⁹ Spodnji Turjak se omenja tudi 1326 (das nider haus ze Oursperch)²⁰ in 1335 (ze Aversperch under der nidern vest).²¹

Del turjaškega gradu je imel v prvi polovici 14. stoletja tudi neki Alber Melcz, verjetno kak izvenzakonski Turjačan. Kaže, da sta že omenjena Volker in Herbart hotela tega Melcza spraviti ob njegov del gradu, kajti v poravnavi med Ortenburžani in Turjačani iz leta 1343 je za Melcza rečeno, da ga Turjačana ne smeta omejevati v njegovi posesti dela gradu, ki ga ima po svojih privilegijih.²² Vendar pa je omenjeni Melcz raje že 1358 prodal omenjenima bratoma svoj delež na gradu in vse pravice ter zahteve nanj, razen turjaškega grba in posesti v okolici.²³ Potomec tega Melcza, Gašpar, je bil v letih 1456 do 1465 deželni upravitelj na Kranjskem in je imel v grbu dobro razločnega tura.²⁴

Da se je posest gradu delila po takratnem pravu tudi še dalje, priča listina iz 1383, ko

je Viljem Turjaški nakazal ženi za jutrnjo med drugim tudi polovico Spodnjega Turjaka (»auf die niedern vest ze Awrsperkch«), druga polovica je bila last njegovega bratranca Volkerja.²⁵

Oba gradova sta stala še vsaj v prvi polovici oz. začetku 15. stoletja. Jurij Turjaški, ki je ok. 1420 s svojimi pomočniki napadal deželnoknežjo posest na Kranjskem z ropi, požigi in umori, se je moral 1423 s svojimi najemniki vdati ter izročiti dež. knezu tudi gradova Turjak (»mit den vesten Awrsperg«). Ker pa je bil pomiloščen, mu je nadvojvoda Ernest omenjena gradova vrnil (»die obgenanten vesten Awrsperg«).²⁶ Leta 1436 je Herbart Turjaški podedoval Jurjevo polovico Turjaka, drugo sta dobila Volkart in Engelbert Turjaška.²⁷

V 40. letih 15. stoletja kaže, da je bil Spodnji Turjak opuščen in začinja se njegov propad. Leta 1444 je namreč dobil Herbart Turjaški v fevd zase in za bratranca Volkarta in Engelharta grad Turjak in stari grad zraven z gradiščem, ljudmi, posestmi etc. (»das hawss Awrsperg vnd das alt hauss dabey mit dem purkchperg, leuten, gutern etc.«).²⁸ Iz tega pa bi mogli tudi sklepati, da je bil Spodnji Turjak tisti starejši grad.

Ko sta 1467 delila posest brata Pankrac in Lovrenc Turjaška, se omenja samo »grad Turjak s pristavo in hribom« (das geslos Awersperg mit dem mayrhof vnd puchel).²⁹ Stari grad je omenjen še leta 1496, ko je kralj Maksimiljan I. podelil Volkartu Turjaškemu in sinovom Pankraca »grad Turjak in stari grad poleg z grajskim hribom, z ljudmi in posestmi« (das haus Aursperg und

Turjak z zadnje strani z vzdano ploščo iz 1520 na stolpu (Valvasor, Topographia . . ., št. 15)

das alt haus darbei mit dem purgperg mit leuten und guetern),³⁰ kar je očitno dobesedno posneto po tekstu že omenjene listine iz 1444. Da so po takratni navadi predlagali vladarju za potrditev stare listine, ki je v novo prevzel tekst iz prejšnje, kaže tudi listina celo iz leta 1601, ko je Herbart Turjaški dobil od nadvojvode Ferdinanda »Gornji in Spodnji Turjak« (das Ober- und Niederhaus Auersperg).³¹

Da je bil grad Turjak res trdno zidan in njegovo obzidje varen ščit za prebivalce, kaže dejstvo, da mu Turki kljub vsaj trem napadom v 15. in dvema v 16. stoletju, ko so mimo Ribnice napadali proti Igu in Ljubljani, niso mogli do živega in so oplenili le bližnjo okolico, tako zlasti 1491 in 1528.³²

Hud potres, ki je 1511 porušil in poškodoval veliko gradov na Kranjskem, je močno prizadejal tudi Turjak. Čeprav ni bil popolnoma porušen, pa so morali biti nekateri deli precej poškodovani. Trojan Turjaški je dal zato te dele do tal podreti in na novo zgraditi, kar se je zgodilo leta 1520, o čemer priča že omenjena vzdana kamnita plošča na »volovskem stolpu« s turjaškim grbom in napisom:

ANNO DOMINI 1067 IAR IST
AVRSPERG DVRCH HERN CONRAT
VON AVRSPERG ANGEFANGEN ZV
PAVN NACHMALS DVRCH DEN ERT
PVDEM IM 1511 IAR ZERSCHVT
ABER DVRCH MICH TROIAN VON
AVRSPERG OBRISTN ERB CAMRER
IN CRAIN VND DER WINDISCHEN
MARK IN GRVND ABGEPROCHEN
VND VON NEVEN ANGEFANGEN ZV
PAVEN IM 1520 IAR³³

Da je moral biti Turjak obnovljen res v tej dobi, priča tudi letnica 1537 nad glavnimi vhodnimi vratmi, na katerih so tudi grbi nekaterih Turjačanov.³⁴

Da grad leta 1511 ni bil popolnoma porušen, pričajo tudi ohranjeni zapisi v knjigi izdatkov turjaškega oskrbnika Hansa Mordaxa iz leta 1514, torej tri leta po potresu, iz katerih ni nikjer videti, da bi bil grad razrušen. Omenjeni so izdatki za dva tesarja, ki sta napravila odprtine v obrambnem stolpu (»haben trackhel in den zwinger gemacht«). Matevž Šteblaj je napravil vrata skozi zidovje in več strelnih lin (»er hat ein thuer durch die mawr geprochen vnd etlich schiess luckhen gemacht«). Že julija 1514 — torej leto pred velikim slovenskim kmečkim uporom — so kmetje hoteli priti pred Turjak, zato je Mordax 19. julija poslal takoj sla v Ljubljano, verjetno da bi o tem obvestil svojega gospodarja in bila poslana eventualna pomoč. Zato je tudi razumeti napravo

Plošča s turom in napisom iz 1520 danes (foto dr. Marjan Zadnikar, 1954).

novih strelnih lin v obzidju. Naveden je še izdatek za tesarja Rudolfa, ki je napravil dvoje vratc v obrambnem stolpu (»das er hat zwa thuerl in den zwinger gemacht«).³⁵ Turjak so torej skušali kar najbolj zavarovati pred mogočim kmečkim napadom in res je bil ta drugo leto med redkimi gradovi, ki ga kmetje ob uporih niso mogli zavzeti.³⁶

Več slik in prvi znani obširnejši popis Turjaka prinaša šele Valvasor v svoji »Slavi vojvodine Kranjske« (1689). Stari Turjak opisuje kot razvaline velike trdnosti, ki so v njegovi dobi služile kot kamnolom. Pri Novem Turjaku hvali močno zidovje, obdano s tremi okroglimi stolpi, delano iz kamnitih kvadrov. Za vodnjak — cisterno na grajskem dvorišču pravi, da je največji na Kranjskem. Navaja Marijino kapelo, v kateri so bile dnevne maše in staro Lutrovo ali evangeličansko kapelo s poslikanimi oboki in nadgrobniki protestantskih Turjačanov. Hvali lepo orožarno, polno raznega orožja, turškega plena (ščiti, sablje, zastave, šotori) in vojaških instrumentov. Omenja seveda skrinjico z glavama Herbarta VIII. Turjaškega in Friderika Višnjegorskega, ki sta padla v bitki pri Budačkem 22. sept. 1575. Dalje opisuje grajske ječe, od katerih je bila v enem stolpu strašna »turška ječa« za ujete Turke. V gradu je bilo veliko soban, kamr in kleti, zlasti hvali galerijo portretov starih Turjačanov. — V okolici gradu omenja 1686 zgrajeni novi konjski hlev, dalje živalski vrt z

razno divjadjo, ptičnico na grajskem dvorišču, jahalnico zunaj gradu nad starim gradom ter veliko lipo pred gradom, ki daje poleti hladno senco. Za trg Turjak pravi, da ima le malo in še to slabih hiš. Lastnik gradu ob njegovem času je bil deželni maršal grof Wolf Engelbrecht Turjaški.³⁷

V začetku 17. stoletja Turjačani niso mnogo pomenili na Kranjskem, ker so pač bili obremenjeni z luteransko preteklostjo. Toda počasi so si zopet pridobili važne službe, njihova velika zemljiška posest, ki je ostala v glavnem neokrnjena, je bila važna ekonomska podlaga njihove veljave. Leta 1630 so postali državni grofje, njihova posest je tako postala grofija,³⁸ grad Turjak pa glavni rodbinski grad. Toda zaradi važnih služb in funkcij na Kranjskem in na dvoru so se grofje Turjaški vedno bolj zadrževali v Ljubljani, kjer so imeli že od 1575 svojo hišo v Gosposki ulici, ki so jo z dokupi hiš v prvi polovici 17. stol. razširili in prezidali v lepo palačo.³⁹ Grad Turjak je ostal v glavnem le upravno središče zemljiške posesti, ki so jo upravljali razni turjaški oskrbniki.

Naj še na kratko podamo opis gradu iz srede 19. stoletja, kot ga objavlja H. Costa v svojih Popotnih spominih iz Kranjske (tiskani 1848). V začetku seveda omenja napis in grb na stolpu. Za grad pravi, da nosi sledove gradbene umetnosti iz raznih stoletij. Vzhodni del, podoben bastiji, izdaja največjo starost, dva močna okrogla stolpa, povezana s trdnim zidom, ščitita zahodni del gradu in sta verjetno nekoč služila kot stražna stolpa in grajski ječi. Južni del grajskega poslopja je zgrajen najbolj enakomerno in zato kaže, da je iz novejšega časa. Razen teh elementov nima zunanost gradu nič posebnega ali ogle-da vrednega, pa tudi notranost gradu je Costo razočarala. Grajsko dvorišče je bilo neravno, hribovito in grapavo, tako da si je kar težko zamisliti romantično sliko o vselem podenju viteških konj po grajskem dvorišču pred očmi grajskih gospodičen in gospa. Tudi notranost gradu je bila, razen soban z rodbinskimi portreti, popolnoma neugledna. Od starega gradu Turjaka ni bilo ničesar razen komaj zaznavnih razvalin. Ležal je globlje kot današnji grad, baje tam, kjer je nekoč stal Arupium. Nekaj okoli gradu ločeno ležečih hiš je sestavljalo trg Turjak. Farna cerkev in farovž sta bila kar v gradu, župnik je stanoval v enem izmed stolpov, drugi stolp je služil kot t. i. orožarna, ki pa razen nekaj polomljenih oprav ni vsebovala ničesar ogle-da vrednega. V severnem delu gradu so bili stanovanjski prostori za gospodo, okrašeni z rodbinskimi portreti od pradedo do najnovejše dobe. Seveda so Costi pokazali tudi shranjeni glavi kranjskega junaka Herbarta Turjaškega in Višnjegorskega, videl pa ni

ničesar razen dveh z žaganjem napolnjenih in z nekaj lasmi opremljenih kož dveh ne-spoznavnih človeških glav. Na Turjaku so tudi kazali ključ dednega deželnega komornika in meč dednega deželnega maršala kot insigniji dveh dednih uradov, ki so jih imeli turjaški grofje.

Farna cerkev, ki je bila kot rečeno kar v gradu, je bila zelo majhna, toda dovolj velika za faro z 250 dušami. Nekdanja, s freskami poslikana luteranska kapela, v kateri je baje pridigal predikant Jurij Kobila, se je uporabljala za klet.⁴⁰

Nekaj let kasneje je grad opisal Klun; tudi on opozarja na neravno dvorišče, na zunanjo zidavo s kvadri, ki naredo vtis, da je grad podoben utrdbi. Za dvorano in avdienco sobo pravi, da sta bili nekoč bogato opremljeni s pohištvom in z lepimi portreti lastnikov, ki jih je po starih originalih kopiral Andrej Herlein v naravni velikosti.⁴¹ Sicer pa se Klunov opis gradu ne razlikuje od Costovega.

Starejši del bogatega rodbinskega arhiva — zlasti starejše listine —, je bil med II. svetovno vojno odnesen v Italijo, na rodbinsko posest pri Vidmu. Ostali del arhiva, zlasti vrsta urbarjev in računskih knjig ter aktov, pa je bil uničen ob zavzetju in poružitvi gradu septembra 1943. Le nekaj drobcev, ki so jih naši borci vzeli kot spomin na to hudo borbo, je po osvoboditvi našlo pot v sedanji Arhiv Slovenije.⁴²

OPOMBE

1. F. Kos, O najstarejših Turjačanih, Carniola N. V. III-1912, str. 93—94. — 2. P. v. Radics, Herbard VIII. Freiherr zu Auersperg (1528—1575) ein krainischer Held und Staatsmann. Wien 1862, str. 1—2. — 3. L. Petauer, Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj, Kronika slov. mest V-1938, str. 11—12. Zgodovina Ljubljane I., Lj. 1955, I. Rakovec, Geološka zgodovina ljubljanskih tal, str. 161—162. — 4. Valvasor, Ehre, XI, 26; V. F. Klun, Beiträge zur Topographie und Statistik von Krain, 1. Auersperg, MHVK X-1855, str. 27. — Mestni arhiv Piran, Vicedominaria vol. 126 (1439—1459), fol. 142'. — 5. Podatek J. Sašla. — 6. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, IV. knjiga, str. 224, št. 441. — 7. Ibid., V. knjiga, str. 164—165, št. 310. — 8. M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955, str. 259—260. — 9. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain, II. Band, str. 209. — 10. Fr. Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg, MIMVK XVIII-1905, str. 126, št. 8. — 11. Schumi, o. c., str. 225, 229. — 12. Schumi, o. c., str. 253, 292, 293. — 13. Schumi, Archiv f. Heimatkunde, I, str. 236. — 14. Državni arhiv na Dunaju, rokopis R 50, fol. 53', objava: Dopsch v Mitt. d. Inst. f. österr. Geschichtsforschung 22, str. 461—5. —

15. Komatar, o. c., str. 133—134, št. 24. — 16. Komatar, o. c., str. 134, št. 25. — 17. Komatar, o. c., str. 134—135, št. 26. — 18. M. Kos, o. c., str. 294. — 19. Komatar, o. c., str. 138, št. 34. — 20. Komatar, o. c., str. 144, 145, št. 42 in 43. — 21. Komatar, o. c., str. 152, št. 53. — 22. Komatar, o. c., str. 164, št. 70, Alber der Melcz von Owersperch je omenjen že v listini 1329, december 31. v Gradivu za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, II. zv., št. 10. — 23. Komatar, o. c., str. 182, št. 114. — 24. Listine 1456, april 17, do 1465, september 26. v Arhivu Slovenije v Ljubljani. — 25. Listina 1383, marec 29., orig. perg. v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani; Komatar, o. c., MMVK XIX-1906, str. 121, št. 229 (po kopiji iz 18. stoletja). — 26. Komatar, o. c., MMVK XX-1907, str. 194—195, št. 334. — 27. Komatar, o. c., str. 215, št. 380. — 28. Državni arhiv na Dunaju, rokopis W 724, fol. 248. — 29. Komatar, o. c., Carniola N. V. I-1910, str. 129, št. 488. — 30. Komatar, o. c., str. 241, št. 541. — 31. P. v. Radics, Herbard VIII., str. 75. — 32. S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, GMDS XXIV-1943,

str. 31, 48, karta. — 33. Valvasor, Ehre, XI, 24 (z napačno brano letnico 1570), isto Klun, o. c., 27, Radics, Herbard VIII., str. 4 (s pravilno letnico 1520). — 34. K. Grefe, Stara Kranjska, zv. II, list 5 (zgod. podatke zbral P. v Radics). — 35. Knjiga izdatkov Hansa Mordaxa, oskrbnika na Turjaku iz let 1514—1515 v Arhivu Slovenije v Ljubljani, Zbirka urbarjev, št. 46. u. — 36. B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944, str. 81. — 37. Valvasor, Ehre, XI., str. 22—28. — 38. L. Hauptmann, Erläuterungen zum Hist. Atlas der österr. Alpenländer, I. Abt., 4. Teil, str. 465—466. — 39. V. Fabjančič, Knjiga hiš Ljubljane, Novi trg, str. 486. — 40. H. Costa, Reiseerinnerungen aus Krain, Laibach 1848, str. 125—126. — 41. V. F. Klun, o. c., str. 27. — 42. Tako tu uporabljena knjiga izdatkov oskrbnika Hansa Mordaxa iz 1514—1515 in več urbarjev iz zač. 16. stol. — Branko Reisp, Grad Turjak, Naša obramba 1971/IX., str. 51—53. — O hrambi turjaških listin danes »loco secreto« (!) prim. W. Höflechner, Zum Urkundewesen der Herzöge von Kärnten bis 1269, Carinthia I, 159, 1969, str. 113—114, št. 47, 81, 84 (s sliko na str. 127).

